

Ўтмиш Европа ва Шарқ мусулмон фалсафасидаги ахлоқий-этик тизимларида оптимизм ва пессимизм категорияларининг мавқеи

Абилов Ўрол Муродович

Тошкент тиббиёт академияси Ижтимоий фанлар кафедраси профессори, фалсафа
фанлари доктори

Замон ўзгариши фалсафасида, жумладан, ўз даврида феодализм муносабатларнинг бузилиши ва буржуазия жамиятининг шаклланиши даврида, оптимистик ва пессимистик қарашлар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни кўриб чиқамиз. Бу даврнинг бошланиши фалсафа тарихида фавқулодда давр билан белгиланган бўлиб, у феодализм жамиятидан илк буржуазия жамиятига ўтиш даврини ифода қилади. Шунингдек, XVII — XVIII аср бошларидаги фалсафани, яъни илк буржуазия инқилоблари даврини ва охири-оқибат, маърифатпарварлик даври фалсафасини — франсуз ва америкаликлар инқилоблари даврини кўриб чиқиш мумкин.

Оптимизм масаласининг илгари сурилиши тарихий жиҳатдан ёш инқилобчи буржуазия фаолияти билан боғланган, деб ҳисобланади. Ҳақиқатан ҳам, буржуазиянинг илғор фикрловчи намоёндалари оптимизм-пессимизм масаласини кўтариб, ушбу тушунчаларни шакллантирдилар ва ижтимоий тараққиётнинг назарий асосларини белгилашда муҳим рол ўйнадилар. Улар оптимизм ҳисси ва кайфиятининг кўтарилишига сезиларли даражада ҳисса қўшган ва бу кўтарилишни ўз ғоя ва назарияларида акс эттирганлар.¹

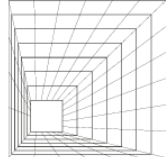
Фавқулодда давр-янги замонда оптимизм масаласини алоҳида таъкидлаб, кўтарган илк шахс Готфрид Лейбниц эди. Бироқ, Лейбниц, Гоббс ва Спиноза оптимизмининг кўриб чиқишдан олдин, биров орқага, фавқулодда даврга қайтиш лозим. Бизга кўра, ривожланган буржуазия оптимизмининг илдизлари айнан Фавқулодда даври санъати ва фалсафасида, Реформация даври динни танқид қилишда, ҳамда гуманизм ва тарихий тараққиёт масаласининг қўйилишида ётади.

Гуманистик маданият XV асрда Европада пайдо бўлган ва капиталистик муносабатлар пайдо бўлишининг (феодализм ҳукмронлигини сақлаган ҳолда) бевосита натижаси эди. Ҳар томонлама қўламлиги, чуқурлиги ва ижоднинг турли соҳаларидаги ютуқлари билан гуманистик маданият черков-феодализм маданиятидан анча устун келарди. Унинг энг муҳим хусусияти қадимги дунёнинг маданий меросидан доимий ва кенг миқёсда фойдаланишда эди. Фавқулодда давр фалсафаси ушбу гуманистик маданиятнинг органик элементи бўлган, гарчи расмий доктрина сифатида диний схоластика ўз мавқеини сақлаб қолган бўлса ҳам.

Бу фалсафанинг илк вакилларида бири Николай Кузанский бўлган.

Бу чуқур ва оригинал фикрловчи Ренессанснинг илк даври учун жуда кўрсаткичли бўлиб, ҳатто айрим рим-католик черковининг иерархиялари ҳам гуманизм ғоялари билан тўйинган эди. Кузанскийнинг роли шунда эдики, у фалсафани теологик спекуляция йўлидан олиб, табиат ва инсон ҳақидаги натуралистик мулоҳазалар йўлига ўтказди ва бу жараёнда қадимги фалсафий ғояларни кенг жорий қилди. Диний-

¹ См.: Синютин В И, Нравственная сущность оптимизма. — М., 1979. — С. 15.

монотеистик креационизм қоидалари билан зид келиб, Николай Кузанский инсонни микрокосмос деб кўрсатувчи қадимги юнон ғоясига қайтди. Ушбу ғоя ўрта асрлар даврида мавжуд бўлган бўлса-да, уни монотеистик динларнинг креационистик қоидалари анча сустралтирган эди. Эндиликда инсон ва табиатга бўлган қараш ўзгариши билан, бу ғоя ренессанс фалсафасининг аксарият илғор ижодкорлари томонидан ўз талқинини топди.

Николай Кузанский инсонни худонинг барча яратилган мавжудотлари орасидан энг юқори ўринга қўяди, “эркин ва олийжаноб инсон” табиатнинг марказий бўғинидир. Инсон тушунчаси гуманизмнинг барча кейинги назариётчилари учун асосий методологик асосга айланди. Гуманизм инсоннинг жуда юқори қийматини, унинг моддий ва маънавий ҳаётини тан олиш сифатида пайдо бўлаётган буржуазиянинг оптимизми унинг йўлидаги муҳим қадамдир. Шу сабабли, гуманизмни ижтимоий оптимизм шакли деб айтиш тўғри бўлади.

Агар гуманизм Николай Кузанский, Эразм Роттердамский, Петрарка, Лоренцо Валла ва бошқаларнинг фаолиятида ғоявий ҳаракат бўлган бўлса, пайдо бўлаётган буржуазиянинг рационализм, гуманизм, индивидуализм ва маълум маънода оптимизм ғояларининг ижтимоий ифодаси Реформация эди.

Шуни таъкидлаш лозимки, Ренессанс даври гуманистик фалсафаси жуда хилма-хил ва ранг-баранг характерга эга эди. Бу ерда — унинг марказий принципи бўлган ҳузурланиш билан эпикуреизмни қайта тиклашга уринишлар (Лоренцо Валла), бу ерда келажакдаги чуқур индивидуализм ва ривожланган буржуазиянинг утилитаризм, унинг эгоизм ва дашномчилик мотивлари яққол эшитилади; стоицизмнинг маънавий таълимотини тиклашга уринишлар (Петрарка); ва Пико делла Мирандола томонидан илгари сурилган, инсон ўз эркин иродасига таяниш орқали “ўзининг шахсий ҳайкалтароши ва яратувчиси” бўлиб, ўз табиатидаги беғубор такомиллашувга интилишга чакирувчи платоник характердаги гуманистик ғоя сифатида кўрилади.²

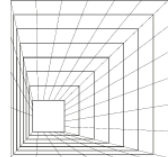
Гуманистик фалсафада христианлик таълимоти ва схоластик фалсафага қарши йўналтирилган тарихий аристотелизмни қайта тиклашга ҳаракат қилган таълимотлар ҳам мавжуд эди.

Ушбу схоластик-томистик фалсафага қарши итальян фикрловчи Пьетро Помпонацци аристотелизмни материалистик руҳда талқин қилиб, инсон шахсий руҳларининг ўлимлилиги ҳақидаги ҳулосага келади. Ўз даври учун жуда жасоратли бўлган бу материалистик ҳулоса насроний ахлоқ ва дунёқарашининг асосларини бузиб, шахсий оптимизм ва пессимизм масаласини янгича қўяди. Чунки агар инсон руҳи тана билан бирга ўлса, Помпонацци “Руҳнинг абадият ҳақидаги трактат” асарида мулоҳаза қилганидек, “инсоннинг аҳволи ҳар қандай ҳайвонникидан ҳам ёмон бўлар эди... бировнинг паст бўлган инсондан кўра тош ёки узоқ умр кўрадиган ғазни афзал кўриши мумкин эмасми?” Руҳнинг ўлимлилигини тан олиш фалсафачи-гуманистни пессимизмга эмас, балки материалистик оптимизмга олиб боради: “Шундай қилиб, ҳар қандай фазилятли инсон ўз фазилати ва бахти билан мукофотланади”³, яъни бу ерда, ер юзида. Шундай қилиб, яхшилик ва ёмонлик, ҳаёт ва ўлим, қувонч ва азоб муаммоси ерга кўчади ва ижтимоий мазмунга эга бўлади.

Гуманизм ва оптимизм билан суғорилган Ренессанснинг йирик фикрловчилари орасида Эразм Роттердамский, Томас Мор, Т. Мюнцер, М. Монтень, Т. Кампанелла, Ф. Бэкон кабиларни айтиб ўтиш лозим. Томас Мор илк бор гуманизмдаги ижтимоий имкониятларни кўрсатди ва хусусий мулкни тараққиётнинг муайян тарихий даврида

² См.: Памятники мировой эстетической мысли — М., 1962 — С. 506—514.

³ Помпонацци П. Трактат о бессмертии души. // Антология мировой философии. Т. 2. — М. 1970 — С. 91

барча ижтимоий ёмонликларнинг асосий сабаби сифатида кўрди. Мурнинг оптимизми — бу "утопия" оптимизми бўлиб, унинг социализми утопик бўлгани учун Мурнинг оптимизмини ҳам утопик оптимизм деб аташ мумкин. Чунки у идеал жамият тартибларини афсонавий Утоп Добрий шоҳига тегишли қилиб қўяди.

Томас Морнинг замондоши Томас Мюнцернинг ижоди эса радикалроқ оптимизм билан суғорилган бўлиб, у Германиядаги Буюк деҳқонлар уруши даврида "халқ ислоҳоти"ни бошқарган. У ўрта аср диний социализми анъаналарини давом эттирган, лекин унга янада инқилобий мазмун бағишлаган. Мюнцернинг қарашларига кўра, ердаги "худо подшоҳлиги"га фақатгина адолатсизлик, эксплуатация ва ижтимоий ёмонлик оламни вайрон қиладиган халқ оммасининг фаол ва зўравон ҳаракатлари орқали эришиш мумкин. Бу "худо подшоҳлиги" хусусий мулк бўлмаган жамият тузуми бўлиб, Ф. Энгельс "Германияда деҳқонлар уруши" асарида буни диний фантазия орқали коммунизмни олдиндан ҳис қилиш деб атаган ва шундай жамият тузуми ўрнатилишини кўрсатади, "унда синфий фарқлар, хусусий мулк ва жамият аъзоларига қарши турган ва уларга бегона бўлган давлат ҳокимияти бўлмайди."⁴

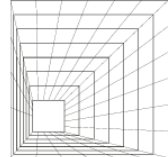
Фалсафанинг кейинги Ренессанс даврида Фрэнсис Бэкон алоҳида ўрин эгаллайди. У бу давр фалсафасини яқунлаб, Европа фалсафасининг янги босқичини бошлайди. Янги шаклланаётган ва мустаҳкамланаётган буржуазиянинг сиёсий ва идеологик вакили сифатида Бэкон билимнинг ҳақиқий вазифаси инсоннинг табиатни ўз назоратига олиш имкониятида эканини таъкидлайди. Гуманист сифатида у қадимги маданиятни, хусусан, Демокрит, Анаксагор ва бошқа "физиологлар"га тегишли бўлган илмий-материалистик анъаналарни юқори баҳолаган. Бироқ, кўпчилик гуманистлардан фарқли равишда, Бэкон антик билимларнинг қайта тикланиши билан замонавий билимларга бўлган эҳтиёжни қондириб бўлмаслигига ишонган. Янги илмий-фалсафий методология зарур, бу инсонга янги, илгари эришиб бўлмайдиган билимларни эгаллашга имкон беради. Ушбу билимлар орқали у ташқи ва ўз табиати устидан ҳукмронликка эришиши мумкин. Шу нуктаи назардан, Бэкон оптимизмини гносеологик оптимизм сифатида қараш мумкин, яъни инсоннинг ёруғ келажакка бўлган ишончи, агар у фақат янги фойдали билимларни қўлга киритишни ўрганса. Бэкон табиатни ҳам оптимистик ҳис қилади. Унинг учун табиат кўп қиррали, кўп рангли ва сезиларли фаолиятга эга. Карл Маркснинг таъкидлашича, Бэконда «модда бутун инсониятга ўзининг шоирона-ҳиссий ёрқинлиги билан табассум қилади».

Илк буржуазия инқилоблари даврида, Рене Декарт, Томас Гоббс, Бенедикт Спиноза, Готфрид Лейбниц каби фикрловчилар пайдо бўлган вақтда, оптимизм муаммоси, бизнинг назаримизда, гуманизмдан (фақат идеалистик, диний) материалистик оптимизмга йўналтирилади. Албатта, бу давр материализми метафизик ва теологик чегараланган хусусиятга эга эди. XVII аср материализмининг бу чегараланганлиги тарихий ва гносеологик жиҳатдан муқаррар бўлган, чунки Фридрих Энгельс "Табиат диалектикаси" асарида ёзганидек, бу даврда «илм-фан теология билан чуқур боғланиб қолган эди. У ҳар доим табиатнинг ўзидан тушунтириб бўлмайдиган ташқи таъсирни сўнгги сабаб сифатида излаб топади».

Янги Европа фалсафасининг оптимистик ва пессимистик ўзаро таъсир нуктаи назаридан асосий жиҳати дунёга нисбатан диний-ахлоқий нуктаи назар устуворлигининг рад этилиши эди.

Фалсафа дунёни яхшилик ва ёмонлик категориялари призмаси орқали эмас, балки ушбу маънавий тушунчаларни табиий-илмий концепцияларга мувофиқ келтириш йўли билан кўриб чиқиши лозим. Шунинг учун бу фалсафанинг ўзига хос хусусияти — этикани,

⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Соч. — Т. 7. — С. 371.

яхшилик ва ёмонлик таълимотини антропология ва психологияга қайтаришдан иборатдир. Бу жиҳатдан Рене Декартнинг «Рухнинг шахватлари» асари кўрсаткич бўлиб хизмат қилади. Бу ерда яхшилик ва ёмонлик, разиллик ва олижаноблик инсоннинг руҳий тузилиши хусусиятлари, бошланғич руҳий ҳаракатларнинг мутаносиблиги ифодаси сифатида белгиланади. Бошқача айтганда, маънавий тушунчаларда инсон табиати ва онгининг маълум атрибутлари орқали аниқлаш мумкин бўлмаган ноёб нарсга йўқ. Агар шундай бўлса, оптимизм (пессимизм) — бу қадриятли асосларга эҳтиёж сезмайдиган психоантропологик, табиий ҳодисадир.

Маънавий тасаввурларни камайтиришда Спиноза Декартдан ҳам узоқроқ боради. Ўзининг «Худо, инсон ва унинг бахти ҳақида қисқача трактат» асарида Спиноза яхшилик ва ёмонлик ақлнинг модуслари эканини ва табиатда мавжуд эмаслигини, бу ерда ҳамма нарсга ва ҳодиса фақат заруратга кўра рўй бериши ва мавжудлигини таъкидлайди. Спинозанинг оптимизми — бу ақл-идроқка амал қиладиган, фақат заруратни билиш ва ҳақиқатга муҳаббат билан йўлланиши лозим бўлган ақлли инсоннинг оптимизмидир, қайғу, кўркув ёки бошқа эҳтирослар билан эмас. Унинг асосий асари — «Этика»да Спиноза маънавий категорияларга бўлган муносабатини аниқлаштириб, аниқроқ қилади. Маънавий тушунчалар «ҳеч нарсани мусбат кўрсатмайди», улар табиат моҳиятига мосдир, унда яхшилик ёки ёмонлик йўқ. Умуман, яхшилик фақат биз учун фойдали бўлган нарсани англатади, ва «ҳақиқий яхшилик ақл-идроқ раҳнамоси асосида яшашдан бошқа нарсга эмас».⁵

Спинозага кўра, ижтимоий ёмонлик ҳам инсонларнинг ақлсизлигидан келиб чиқади, унга қарши кураш — бу ақлнинг жоҳилликка қарши курашидир. Спиноза маънавий-этик тушунчалар арсеналида ҳеч қандай автоном, ноёб ёки махсус норматив мазмунни қолдирмайди. У рационалистик ва натуралистик фалсафа категориялари, табиий-руҳий ҳодисалар ёки ақл атрибутлари характерига сингиб кетади.

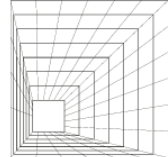
Декарт ва Спинозанинг оптимизми ҳақида гапирганда, уларнинг таълимотининг гносеологик жиҳатларини қайд этиш лозим. Билимнинг мустаҳкам ишончлилиги учун курашиш ҳам Декартни, ҳам Спинозани скептицизмга қарши қатъий чиқишга мажбур қилди, чунки у гносеологик пессимизмга олиб келиши табиий эди.

Томас Гоббс бошқа билиш назарийасини таклиф қилган, у Бэконнинг йўлини айтиб ҳолда давом эттирган. У, асосан, Декарт ва Спиноза билан бир хил фикрда бўлиб, тажриба орқали билишнинг аниқлигини исботлашнинг имконсизлигини тан олган бўлса-да, унинг қарашлари билишнинг табиатига нисбатан сенсуалистик қарашга эга эди. Гоббс барча билишни ҳиссий ҳис қилишларга асосланишини таъкидлаган ва шу принципга асосланган билиш тушунчасини куришга ҳаракат қилган.

Лейбницнинг оптимизми диний-идеалистик асосга эга бўлиб, унинг ўзи олдиндан белгиланган гармония таълимотига киритилган, унинг манбаси божественная монада бўлиб, шунингдек, физик табиат ва ахлоқий савоб подагони ўртасида гармония мавжуд эканлигини билдирган. Лейбниц унинг толиқ тушуниши мумкин бўлган ҳолда, умумий тартибга киритилган ва ҳар қандай ҳолатда «энг яхши» деб ҳисоблаган универсал тартибни кўрсатган. Аммо унинг оптимизми метафизик ва механикдир, тараққиёт ёки ривожланиш ғоялари билан тугалланмайди.

XVIII аср француз материалистлари, масалан, Гольбах ва Гельвеций, шунингдек, Бойлик асрининг бутун фалсафаси, оптимизм ва пессимизмга оид қарашларни давом эттириб, инсон маънавий-ахлоқий муаммоларини тадқиқ қилишга жиддий эътибор берган. Улар энг аввало турли даражадаги назарий мулоҳазалардан кўра, инсон жамиятидаги ҳуқуқ-атвор ва унинг сабаблари ва механизмларини тадқиқ қилишга қизиққан.

⁵ Спиноза. Избранные произведения. Т. 1. — М., 1957. — С. 523.

Гольбахга кўра, инсон «тўлиқ физик мавжудот» бўлиб, «иймон ва яхшилик, худди табиатдаги ҳолатлар каби, масалалардан келиб чиқади»⁶. Ушбу қарашга кўра, ахлоқ илмининг бир тури бўлиб, геометрия ёки экспериментал физикага ўхшаб, инсонлар ўртасидаги муносабатлардан керакли тадқиқотларни олиб бориш мумкин. Гельвеций ҳам ахлоқни илм сифатида қараган, унинг таъкидлашича, ахлоқ инсон ҳаракатларини табиат қонунийликларига боғлайди.

Адамдан ҳеч нарса талаб қилиш маъносиз, чунки унинг ҳуққлари эркин эмас, балки барчаси заруратга, бахтга интилишга бўйсунди. Бундай фалсафий фикр ўз вақтида ижобий ва келажакка қарата янги йўл очди ва аниқ ижтимоий фаннинг яратилишига олиб келди.

Аммо у муайян тарихий чекланганликдан азобланарди, чунки инсонларнинг ижтимоий ҳуққ-атворини ахлоқий тартибга солиш ўрни ва ҳослиги аниқланмаган эди, шахсий «манфаат» биринчи ўринга қўйилган эди. Лекин марксизм назариясига кўра, объектив ижтимоий-тарихий эҳтиёж, жамият ёки синф манфаати ва, натижада, индивидуумнинг шахсий манфаати — булар тўлиқ фаркли нарсалар. Ана шу сабабли, гуруҳ, синф ёки жамиятнинг оптимизми кўпинча шахснинг оптимизми билан тўғри келмайди. Агар шахсий ва ижтимоий манфаат ўртасидаги зиддият имконияти йўқ бўлганида, ахлоқга эҳтиёж бўлмас эди.

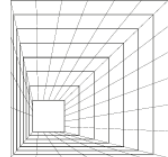
Француз маърифатпарварларининг оптимизми, улар "добродетель - фазилат"ни инсон манфаатининг бошқа номланиши ва "ақлли эгоист" табиийки ахлоқли инсон эканлигини ҳисоблашган, бу бир даражада иллюзиядир.

Шу тариқа, Янги давр фалсафаси Ренессанс давридан Просветителлик даврига қадар инсонларнинг ахлоқий қарашларига ва оптимизм-пессимизми муаммосига кўп янгиликларни киритди. Янги шакллар ва оптимизмнинг турлари пайдо бўлди, антика ва ўрта асрларда фалсафавий маънода мавжуд бўлмаганлар: бу ерда Ренессанс даврининг гуманизми, ижтимоий оптимизм, Декарт ва Спиноза "рационал" оптимизми, Лейбницнинг "абсолют" оптимизми ва француз просветителларининг "антропологик ва рационал-прагматик" оптимизми мавжуд. Лекин буларнинг барчаси Европа даврига хосдир.

Шу билан бирга, Шарқда шундай жараёнлар бўлганми ёки улар қандай кечгани ҳақида савол туғилади. Бу кенг масала бўйича баҳсларга киришмай, XVIII — XX асрларнинг бошлари ватаннинг фалсафаси ва адабиётида, Просветителлик даврига хос бўлган хусусиятлар мавжудлигини қайд этиш мумкин. Кўплаб махсус масалалар бўйича фикрлар турли-туман бўлса-да, Шарқда Просветителлик даври мавжудлиги ва унинг мазмунини аниқлашда "батыс" вариантдан ташқари "шарқий" вариантни ҳам инобатга олиш кераклиги нуқтаи назарининг устунлиги бор. Шарқда Просветителликнинг пайдо бўлиши, Батысдаги каби, муайян тарихий шарт-шароитлар билан боғлиқ бўлиб, капитализмнинг асослари капиталистик ишлаб чиқаришга (XIX аср) ўтади. Шарқий Просветителликнинг ўзгача минтақавий хусусиятлари бор, улар миллий озодлик ҳаракати билан боғлиқ ва Совет Иттифоқининг собиқ шарқий халқларининг Просветителлик тараққиётида рус маданияти, асосан инқилобий-демократик Просветителликнинг таъсири катта роль ўйнаган. Агар Шарқдаги маърифатпарварлини, бизга қизиқтирган савол нуқтаи назаридан, яъни оптимизм муаммоси нуқтаи назаридан баҳоласак, у ҳолда, Шарқда ва Батисдаги Просветителликнинг мазмуни, унинг пайдо бўлишининг тарихий шарт-шароитлари ва ижтимоий шахснинг гуманистик ғоясидан иборат бўлганлиги муҳимдир.

Бундай хусусият янгиликни намоён қилиш ва оптимизмнинг Шарқий маърифатпарварликдаги кўриниши, инсоннинг маърифатпарварлик концепциясининг

⁶ Гольбах. Избранные произведения. Т. 1. — М., 1963. — С. 59.

ривожланишига, жамиятнинг ижтимоий идеали учун курашга, миллий озодлик ва антифеодал ислохотлар билан боғлиқ, айниқса, тарихий ортиқча ривожланмаганликни, Шарқий мамлакатлардаги колониялик ва яримколониялик ҳолатни бартараф этишга қаратилган. Бу вақтда икки тенденция, Шарқий маърифатпарварликдаги гуманистик ғоянинг прогрессивлигини ва инқилобийлигини аниқлайди — шунингдек, бир томондан буржуа-миллиятчилик тенденцияси ва бошқа томондан демократик тенденцияни ҳам англатади.

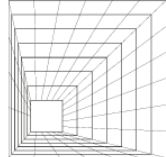
Ислом маданияти ва янги давр фалсафасида оптимизм муаммоси ўрта асрлардики оптимизмга нисбатан янги ранглар олади. Биринчидан, Европа каби, исломни ислох қилишга ҳаракатлар фаоллашади. XIX асрда хорижий таъсир араб жамиятининг барча соҳаларида кучаяди. Яна туғилаётган миллий буржуазия икки фронтда курашган: Усмонли Империясининг тирани ўлкаларининг феодал институти ва Ғарб капиталининг сиёсий ва савдо-молиявий экспансиясига қарши. Шундай қилиб, араб маърифатпарварлиги аввалдан икки хил хусусиятга эга бўлган: феодал реакцияга қарши курашиб, Ғарбнинг буржуаз цивилизациясига қўшилиш, ва хорижий ҳукмронликка қарши ўзининг миллий маданиятига қайтиш. Бу кураш кўпинча исломнинг асосида ва чегараларида олиб борилди. Исломнинг феодал ортодоксализмга қарши реформачиларининг фаолияти тарихий-илмий характерга эга бўлди. Бундай кўзга кўринарли ислом реформаторлари — Жамол ад-Дин Афғоний (1839—1897), Муҳаммад Абду (1845—1904), ал-Кавақби (1849—1902) ва бошқаларнинг фаолияти анъанавий ахлоқий ва этик нормаларни ўзгартиришга катта аҳамиятга эга бўлди. Масалан, ал-Кавақби ҳақида айтгани каби, ҳақиқий исломга кўра, инсон фақат Худога бўйсунмоқ керак, инсоннинг деспотига эмас, ва шунинг учун деспотизм ёмон ҳисобланади. У халқнинг моддий бойликларини йўқотишини, унинг руҳий қадриятларини бузилишини ва жамиятдаги барча ёмонликларни адолатсиз жаҳон тузилмасидан келиб чиқишига ишонган. Мусулмонлар дунёси ўзгариши мумкин, агар унинг отаси — ҳуқуқ, онаси — эркинлик бўлса. Биласизки, ноанлиқ барча ёмонликларнинг сабаби, деб кўриб, ал-Кавақби жамият оммавий маърифатни таратиш орқали деспотизмга қарши курашишни бош қарашлардан бири деб билади.

Социал-ижтимоий оптимизми билан ёритилган фаолият Мисрнинг машҳур маърифатпарвари ва ёзувчиси Ат-Тахтавиға хосдир. Унинг ахлоқининг асосий нуқталари диний адабиёт орқали ахлоқий тарбия бериш, шараф, олийжаноблик ва инсонпарварликни тарғиб қилишга йўналтирилган. Инсоннинг бахти фақат унинг ватанининг бойлиги ва фаровонлиги шартда мумкин — Ат-Тахтавийнинг хос "ватанпарварлик оптимизми"⁷ ҳамдир.

Жамиятда, араб маърифатпарварлиги ҳам феодализмга қарши турган, унинг оптимизми эса, асосан инсон ҳуқуқлари ва "табиий ҳуқуқлар"ни ҳимоя қилиш, давлат органларини ақллилар даражасида кўришида намоён бўлган.

Ўхшаш жараёнлар мусулмон дунёсининг бошқа муҳим қисми — Ироқда ҳам амалга ошган. XVII асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, ушбу мамлакатда кеч феодал ижтимоий-иқтисодий муносабатларининг пасайиши ва парчаланиши аниқ кўрила бошлади. XVII аср охири — XVIII аср бошидаги Ироқдаги мафкуравий кураш асосан ислом доирасида бўлиб ўтди. Руҳий ва давлат ҳокимиятларининг қўзғалишларига қарамай, давлат мафкурасини рад этадиган уламолар пайдо бўлди. Озодфикрликка эга олимлар, адабиётчилар, фалсафачилар ушбу феодализм кризиси шароитида ўз прогрессив, айниқса оптимистик ғояларини ифода қилиш учун турли хил шакллар топган. Бу шакллардан бири кўпинча аллегорияли муҳаббат лирикаси бўлган. Масалан, XVII

⁷ См.: Кахарова Н. Рафан Рафы ат-Тахтави. // Известия отд. Обществ. наук АН 1980. — № 1.

асрдаги машхур ироқ шоири Ахмед Исфатани пантеизм ғоясини тарғиб қилиш учун лирик шеърятини ишлатган. У шеърда инсоний ҳаётнинг бахтли тизимини, ҳар қандай зулмдан озод бўлган, ер юзида қурилиши керак бўлган идеал жамиятни тасвирлайди. Унинг оптимизми шундаки, бу идеал жамият, унинг барча аъзолари ҳар қандай моддий ва маънавий зулмдан озод, ҳақиқатан ҳам ахириятда эмас, балки Ер юзида қурилиши мумкин. Бу жамиятда халқ ўзининг яратган неъматларидан фойдаланиши керак.

Ироқ фалсафаси ва адабиётининг ушбу даврида рационализм ва пантеизм хусусиятлари бор. Муҳаммад-Али Исфаконӣ, Қашфий Боруджердий каби олийжаноблик фикрларини исломий "таобод" — дин таълимотларига ҳурматсизликка қарама-қарши тарзда пропаганда қилганлар. Пантеизм ироқ фалсафачилари томонидан кенг маънода тушунилади: яратилиши ва яратувчининг бирлиги, худо ва табиатнинг бирлашиши, шунингдек, билиш ва ўзини билиш, тараққиёт ва ўзгаришнинг ривожланиши. Шундай қилиб, уларнинг пантеизми гносеология ва ахлоққа ҳам таъсир кўрсатган.

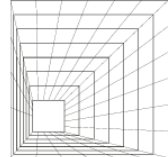
Шундай қилиб, биз кўряпмизки, кўплаб умумий жиҳатлар янги давр оптимизмининг Шарқ ва Ғарбда боғлаб турибди. Европа Ренессанси, Ислохот ва Маърифат давридаги файласуфларнинг оптимистик қарашлари, шунингдек, янги давр араб, форс ва бошқа шарқона файласуфларининг қарашлари шубҳасиз, гуманизм, тенглик, ижтимоий тараққиёт, пантеизм ва атеизм, рационализм ва ўз-ўзини англаш ғоялари пайдо бўлиши ва ривожланиши мумкин бўлган ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий шарт-шароитларнинг натижаси эди. Бу шарт-шароитлар қуйидагилар эди: феодализмнинг инқироzi ва таназзули, эрта буржуа муносабатларининг пайдо бўлиши, институционаллаган дин ва унинг догмалари ролининг пасайиши, маданиятларнинг ўзаро таъсир ва ўзаро бойиш жараёни, тарихий ва фалсафий меросга қизиқишнинг кучайиши, табиий фанларнинг жадал ривожланиши ва бошқалар. Кучаяётган буржуазия ва унинг идеологлари умуман маънавий-ахлоқий муаммолар, хусусан, оптимизм-пессимизм масалаларини ривожлантиришда янги туртки берди.

Марказий Осиёда феодализм VI—VII асрларда араб босқинчилари минтақага кириб келган даврда шакллланган. Бу ерда ўзбек ва бошқа халқларнинг илғор фалсафий ва ижтимоий-сиёсий фикрларининг ривожланиши VIII—IX асрларда хорижий босқинчилар ва маҳаллий феодалларга қарши халқ ҳаракатларининг кўтарилиши билан боғлиқ бўлган: Муканна⁸ бошчилигида Бухоро, Несаф, Самарқанд деҳқон ва ҳунармандларининг ҳаракати. Биз илгари шарқ фалсафий фикрида, хусусан, оптимизм-пессимизм масаласининг кўтарилишида из қолдирган эрта ўрта аср олимлари ҳақида гапирган эдик (Форобий, Ал-Киндий, Ибн Сино).

XIII асрдан бошлаб Ўзбекистон оғир моғул ҳукмронлиги даврини бошидан кечирди. XIV асрда Амир Темурнинг феодал давлати ташкил топди, XV асрнинг иккинчи ярмидан эса маданий ҳаётда сезиларли жонланиш кузатилади. Бу даврнинг энг ёрқин шахси буюк шоир, файласуф ва давлат арбоби Алишер Навоий эди. Навоийнинг фалсафий оптимизми пантеизмга асосланади. У табиатни қадриятлар хазинаси сифатида кўради, уни ўрганиш инсонни бахтли қилади деб ҳисоблайди. Навоий ўзининг олдинги гуманистик анъаналарини давом эттиради, хусусан, Форобийни ўзига намуна қилиб, адолатли жамият, инсонларнинг бахтли ҳаёти, олий ахлоқ, маънан ва жисмонан комил шахс, фақат халқ манфаати ҳақида қайғурадиган ва яхшилик ғалабаси учун курашадиган оқил раҳбар орзусида бўлганлигида намоён бўлади.

Оптимистик тенденцияларни биз XIV—XV асрларнинг йирик шоир ва файласуфларидан бири — Абдурахмон Жомий ижодида ҳам кузатишимиз мумкин. У адолат ва халқ фаровонлиги ҳукмрон бўлган идеал давлат тасвирини чизади.

⁸ Очерки общественно-философской мысли в Узбекистане. — Ташкент, 1976. — С. 62.

Форобий, Ибн Сино, Бирунийдан мерос бўлиб келган оптимистик анъана XVII—XVIII асрнинг ўтган улуғ фикр олими Мирзо Бедил томонидан давом эттирилди. У билим, ахлоқ ва тарбия таълимотида ўзидан олдинги олимларнинг оптимистик ғояларига таянади ва инсон бахтини илм ва маърифатда кўради. Шу даврда ўзбек шоири ва файласуфи Турдиннинг ҳам ижоди мавжуд. Унинг халқ оммасининг феодалларнинг зулму тажовузи остидаги ҳолатини тасвирловчи аччиқ сўзлари шунга қарамай, халқнинг соғлом ақли ва яшашга бўлган интилишига ишонч билан тўлган, зулмга қарши курашга чақириқ сифатида янграйди, бу кураш албатта озодликка олиб келишига ишонади.

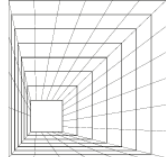
XVIII асрнинг охири ва XIX аср бошларида Қўқон, Бухоро ва Хивада илғор адабий ҳаракат ривожланмоқда эди, гарчи ортодоксал ислом ва тасаввуфнинг реакцион компонентлари идеология соҳасида ҳали ҳам ҳукмрон таъсирга эга бўлган бўлса-да. Феодализм идеологияси институтлари — масжид, мактаб, мадраса — фаол ишлаб, меҳнаткаш халқни маънан асир қилишни, унинг онгини чалғитишни кучайтириб, пессимистик кайфиятни сингдириб, меҳнаткашларни куликда, жаҳолатда, фарзпарварлик ва ёпикликда ушлаб турди. Бироқ, ўзбек халқига хос илғор фалсафий ва ижтимоий-сиёсий фикр анъаналари, оптимизм билан боғлиқ бўлган анъаналар мавжудлигини ва ривожланишни давом эттирди. XIX асрнинг иккинчи ярмида илғор ғоялар Марказий Осиёга кенг ёйилди. Бу ғоялар Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Аваз Ўтар каби маърифатпарварларнинг онгини бойитди.

Ўзбекистоннинг феодал-буржуа ривожланиш даври кенг халқ оммаларида оптимистик кайфиятларнинг кучайиши билан характерланади. Ўзбек маърифатпарварларининг фалсафий қарашларининг оптимистик хусусияти руҳониятнинг доктринал пессимизмга қарши турар эди. Ҳар доим соғлом оптимизмга, яъни яхши келажакка бўлган подсознательный ишончга эга бўлган халқ оммалари учун реал ҳаёт, бироқ, чуқур пессимизм изини қолдирган эди. Юқори қатламлар томонидан миллий ва конфессионал фанатизмнинг кучайтирилиши туфайли вазият янада мураккаблашди. Идеологик ва дунёқараш асосларини шакллантириш жараёнининг зиддиятлилигини тавсифлар экан, Маркс ва Энгельс, масалан, шундай қайд этишган: «...Биз учун нуқтаи назар ҳақиқий фаолият олиб борувчи инсонлардир, ва уларнинг ҳақиқий ҳаётий жараёнидан биз ушбу ҳаётий жараённинг идеологик акс ва садоларини ҳам келиб чиқарамиз».

Ҳатто одамлар миясидаги ноаниқ образлар ҳам уларнинг моддий ҳаёт жараёнининг зарурий маҳсулотлари, ўз навбатида бу жараённинг айрим “бўғлари” ҳисобланади». Шундай қилиб, XIX аср охири — XX аср бошларидаги Ўзбекистондаги мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жараёнларнинг акс этиши шиддатли мафкуравий курашга айланди. Ҳокимиятнинг мустамлакачилик сиёсати тарафдор бўлган ёзувчи ва файласуфлар (Муҳаммад Олим Маҳмуд), диний тузум билан мустаҳкам иттифоқни ёқлаб, таълим соҳасида баъзи ислохотларни талаб қилган ислохотчилар (Жадидлар — Бехбудий, Мунаввар Қори ва бошқалар) пайдо бўлди. Дин арбоблари Ғазолийнинг (XI аср) реакцион таълимотларига эътибор қаратишди, унинг асарларини ўзбек тилига таржима қилишди. Шоир-демократ Муқими ва реакционер ёзувчи Муҳий ўртасида кескин баҳслар бўлиб ўтди, Мирзо Бедил⁹ ижодий мероси атрофида мунозаралар давом этди. Шу шиддатли мафкуравий кураш жараёнида ва рус демократик маданияти таъсири остида деҳқон оммаси билан боғлиқ бўлган, устувор тенденцияси оптимизм бўлган илғор ижтимоий фикр ривожланиб борди.

Ўзбекистондаги демократик маданият вакиллари — Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқими, Ҳамза ва Айний каби маърифатпарварларининг ўзига хос хусусиятларидан бири ҳам

⁹ См.: Муминов И. М Избранные труды Т. 2 — Ташкент 1970 — С. 237—239.

оптимизм, адолатнинг ғалабасига ишонч, ўз юртининг гўзал келажагига ишонч эди. Масалан, Аҳмад Дониш адолатли давлат тузилмасини ўрнатиш, илм ва маърифатни ривожлантириш зарурлигини таъкидлаган. Ижтимоий ҳаётда у барча одамлар учун бир хил даражадаги шароитларни талаб қилди ва бу амалга оширилса, халқнинг умумий тинчлик ва фаровонлиги таъминланади, деб оптимистик фикрда бўлган¹⁰. Бироқ атрофига назар солар экан, Дониш ўша пайтдаги Бухородаги инсонпарвар ғояларини амалга оширадиган кучларни кўрмаганидан пессимизмга тушарди. У инқилобий демократ эмас эди ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. И.М. Муминовнинг Аҳмад Донишни XIX аср Марказий Осиёсида “примитив деҳқон демократик” вакили деб ҳисоблашига тўлиқ қўшилиш мумкин. Донишнинг ижтимоий утопизми унинг ижтимоий оптимизмини ҳам утопик қилиб қўяр эди, бу унинг онтология ва гносеологиядаги оптимизмдан фарқ қилар эди. У тақдирнинг олдиндан белгиланганлиги, инсоннинг Аллоҳ олдида ожизлиги ҳақидаги кенг тарқалган диний таълимотга қарши чиқди ва бу борада унинг оптимизми аниқ ерлик хусусиятга эга бўлди.

Бироқ Дониш ўрта аср мафкураси ва калом фалсафасининг таъсиридан тўлиқ халос бўла олмади. Унинг дунёқараши умуман идеалистик бўлиб қолди, унда оптимизм билан бирга, ноумидлик ва чарчоқ ноталари ҳам мавжуд эди.

Фурқат (1858—1909) маърифатпарварлик ва маданият, оптимизм анъаналарини давом эттирди. Файласуфдан кўра кўпроқ шоир бўлган Фурқат, мусулмон мистиклари, заҳидлар ва суфийлардан фарқли ўлароқ, ҳақиқий, моддий дунёда гўзалликни кўрди. У ўз асарларида заминий ҳаётнинг реаллиги ғоясини мадҳ этди, бу фикрлар ўзининг халқона материализми ва оптимизмга асосланган эди.

Муқимийнинг (1854—1903) ижодиётида диний уламоларга нисбатан танқидий муносабат муҳим ўрин тутди. Гарчи уатеист бўлмаса-да ва исломни рад этмаса-да, ўз танқиди асосий йўналишини диний уламоларнинг реакцион ва жоҳиллик тамойилларига қарши қаратди.

XX асрнинг биринчи ўн йиллигида Ўзбекистонда илғор фикр ва адабиётни ривожлантиришда Ҳамза муҳим роль ўйнади. Унинг қарашлари демократик-маърифатпарварликдан инқилобий-озодлик ва демократик ғояларгача ўзгарди. Ҳамза тарбия ва атроф муҳит инсон шаклланишида ҳал қилувчи аҳамиятга эга, деб ҳисобларди. Одамлар ёвуз бўлиб туғилмайдилар, балки муайян ижтимоий шарт-шароитлар таъсирида шундай бўлиб қоладилар.

ФҲЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. Синютин В И, Нравственная сущность оптимизма. — М., 1979.
2. Памятники мировой эстетической мысли — М., 1962
3. Помпонации П. Трактат о бессмертии души. // Антология мировой философии. Т. 2. — М. 1970
4. Спиноза. Избранные произведения. Т. 1. — М., 1957.
5. Гольбах. Избранные произведения. Т. 1. — М., 1963.
6. Кахарова Н. Рафан Рафы ат-Тахтави. // Известия отд. Обществ. наук АН 1980. — № 1.
7. Муминов И. М Избранные труды Т. 2 — Ташкент 1970
8. Очерки общественно-философской мысли в Узбекистане. — Ташкент, 1976.
9. Абилов У.М. Оптимизм и пессимизм в динамике развития научно-философской мысли. Ташкент. «ФАН» Республики Узбекистан 1992.

¹⁰ Цит. по И. М. Муминову. Избранные труды. Т. 2. — Ташкент 1970. — С. 252.